

УДК 347.921.8(477)

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529535>

О.О. ШАНДУЛА,

доцент кафедри адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент, м. Харків, Україна; e-mail: o.o.shandula@nlu.edu.ua;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8055-0138>

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

O.O. SHANDULA,

Associate Professor, Chair of Advocacy, Yaroslav Mudryi National Law University, Ph.D. in Law, Ass. Professor, Kharkiv, Ukraine; e-mail: o.o.shandula@nlu.edu.ua;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8055-0138>

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF FREE LEGAL AID IN UKRAINE

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

Постановка проблеми. Безоплатна правова допомога в Україні є однією із засад правової системи в цілому. Прерогативу на правову допомогу зафіксовано на найвищому законодавчому рівні та закріплено в Конституції України. Інститут безоплатної правової допомоги пройшов довгий і важкий шлях історичного розвитку, дослідження якого є необхідним для удосконалення цього інституту в наші часи. **Мета** статті полягає у визначенні та характеристиці основних періодів становлення та розвитку безоплатної правової допомоги на теренах України від часів існування Київської Русі до сьогодення. Методологічну основу статті становить діалектичний та історичний **методи** наукового пізнання, за допомогою яких здійснено загальнотеоретичне дослідження історичного досвіду становлення й розвитку інституту безоплатної правової допомоги на території України. **Результати.** Встановлено, що інститут безоплатної правової допомоги пройшов складний і довгий шлях становлення та розвитку, але лише у незалежній Україні він став ефективним засобом захисту прав збіднілих верств суспільства, а отже, гарантом рівності перед законом і судами. Запропоновані шляхи надання якісної безоплатної первинної та вторинної правової допомоги в Україні. **Висновки.** Історичний досвід свідчить, що основними гарантіями надання належного безоплатного правового захисту особи від кримінального та адміністративного переслідування та надання представницьких юридичних послуг є: незалежність адвокатури, активна діяльність органів адвокатського самоврядування, чітке та повне визначення суб'єктів надання та отримання безоплатної правничої допомоги, а також достатнє фінансування з боку держави та благодійних організацій.

Ключові слова: безоплатна юридична допомога; історія адвокатури; безоплатна правова допомога; юридичні послуги; інститут правового захисту

Problem statement. Free legal aid in Ukraine is one of the foundations of the legal system as a whole. The prerogative of legal assistance is recorded at the highest legislative level and enshrined in the Constitution of Ukraine. The institution of free legal aid has gone through a long and challenging path of historical development, the study of which is necessary for the improvement of this institution in our time. The **purpose** of the article is to define and characterize the main periods of formation and development of free legal aid on the territory of Ukraine from the time of the existence of Kyivan Rus to the present day. The methodological basis of the article is the dialectical and historical **methods** of scientific knowledge, with the help of which a general theoretical study of the historical experience of the formation and development of the institution of free legal aid on the territory of Ukraine was carried out. **Results.** It has been established that the institution of free legal aid has gone through a difficult and long path of formation and development, but only in independent Ukraine, has it becomes an effective means of protecting the rights of underprivileged sections of society, and therefore, a guarantor of equality before the law and courts. Proposed ways of providing high-quality free primary and secondary legal assistance in Ukraine. **Conclusions.** Historical experience shows that the main guarantees of providing proper free legal protection of a person against criminal and administrative prosecution and the provision of representative legal services are: the independence of the bar, the active activity of the self-government bodies of the bar, a clear and complete definition of the subjects of providing and receiving free legal assistance, as well as sufficient funding from the state and charitable organizations.

Key words: free legal assistance; history of advocacy; free legal assistance; Legal Services; institute of legal protection

Постановка проблеми

Безоплатна правова допомога в Україні займає важливе місце у сфері захисту прав та інтересів фізичних осіб і є однією із засад правової системи в цілому. Право на правову допомогу зафіксовано на найвищому законодавчому рівні та закріплено в Конституції України [1]. Забезпечення такою допомогою кожного, хто її потребує, є одним із обов'язків нашої країни. Зокрема, у статті 59 Конституції України зазначено, що будь-хто має право на правову підтримку, а у випадках, передбачених законом, така допомога надається безоплатно.

При цьому інститут безоплатної правової допомоги пройшов довгий і важкий шлях. На перших етапах становлення правовий захист мав характер дружньої допомоги, а з появою писемного права став професійним заняттям.

На усіх стадіях розвитку безоплатної правової допомоги спостерігалася тенденція "відносної безоплатності адвокатури", адже це був дійовий засіб маніпулювання свідомістю людини. Безоплатні юридичні послуги були низької якості. Збіднілі прошарки населення були позбавлені можливості захищати свої права. Як свідчить власна адвокатська практика автора цієї статті, на сьогодні існує багато проблем, що перешкоджають забезпеченню здійснення права на безоплатну правову допомогу, зокрема: необізнаність окремих громадян про можливість отримати таку правову допомогу, невисокий рівень довіри до можливості отримання безоплатної правової допомоги належної якості, тощо.

В той же час слід констатувати, що в Україні проводиться постійна робота для забезпечення якісної правничої допомоги, що надається адвокатами. Запровадження новітніх демократичних реформ, у тому числі судової влади, підтверджує про важливі кроки до державних заборук захисту прав людини. В той же час питання практичної реалізації права на високоякісну безоплатну правову підтримку лишається актуальною. Виконанню поставлених завдань в цій сфері сприяє ґрунтовне вивчення та аналіз історичного досвіду, який дозволяє зробити правильні поступки у реформуванні інституту безоплатної правничої допомоги щодо захисту прав і свобод людини і громадянина на основі наукових висновків. Не випадково давні народи називали історію вчителем життя.

Виникнення та історичний розвиток адвокатури були об'єктом наукових досліджень багатьох українських та зарубіжних учених. Так, одним із перших аналіз походження та розвитку інституту адвокатури в Російській Імперії (у тому числі й на українських землях, що входили до її складу) здійснив у 1893 р. Є.В. Васьковський у роботі "Організація адвокатури". Автор окреслив основні проблеми тогочасної адвокатури, зокрема, й у сфері надання правової допомоги, однак не приділяв окремої уваги питанням саме безоплатного її надання [2]. Значний внесок у вивчення історії адвокатської діяльності внесли Т. Варфоломеева та О. Святоцький, які одними з перших у незалежній Україні дослідили історію адвокатури з найдавніших часів до сьогодення, здійснили її періодизацію та окреслили основні характерні риси адвокатури на кожному з цих періодів. Однак вказані вчені не виокремлювали історичний розвиток саме інституту безоплатної правової допомоги [3]. Предметом самостійного наукового дослідження історія системи безоплатної правової допомоги була у статті С.Д. Шаталюка [4], однак, з огляду на обмежений обсяг цієї публікації, автор не зміг розкрити всі аспекти цієї багатозначної проблеми. Окремі історичні передумови формування системи безоплатної правової допомоги в Україні окреслив Є.Ю. Бова [5], але ці питання не були основним предметом його дослідження, яке стосувалося організаційних аспектів цього явища.

Серед робіт іноземних вчених, які торкалися проблематики історичного розвитку правової допомоги, слід виділити дослідження "Трансформація правової допомоги: порівняльне та історичне дослідження" під авторством Ф. Рігана, А. Патерсона, Т. Горієлі та інших (Regan, Paterson and Goriely, 1999), в якому було проаналізовано історичні передумови розвитку західної моделі правової допомоги, виявлено його основні детермінанти, а також з'ясовано кризові явища у цій системі, що обумовлюють її подальшу трансформацію [6]. А. Хадсон (Hudson, 1999) дослідив розвиток системи правової допомоги в контексті побудови правового суспільства, заснованого на ідеалах рівності та справедливості, а також вплив права на працю та його гарантій на можливість населення оплатити юридичні послуги [7]. Дж. МакБрайд (McBride, 1998) дослідив вплив міжнародних договорів про права людини в аспекті гарантування прав

особи на судовий захист та доступ до правосуддя на розвиток системи правової допомоги у європейських державах [8].

Також активно досліджуються проблеми розвитку правової допомоги в окремих іноземних країнах. Приміром, П. Бігелаар (Biggelaar, 2011) дослідив систему правової допомоги у Нідерландах, проаналізувавши основні періоди становлення системи правової допомоги та охарактеризувавши правові акти, які її регламентували у цій країні [9]. І. Елверіс (Elveris, 2005) вивчав історичні передумови розвитку системи правової допомоги у Туреччині, розглядаючи їх у взаємозв'язку із політичними процесами та правовою реформою [10] тощо. Разом із тим, слід визнати, що в іноземній науковій юридичній літературі бракує досліджень, присвячених розвитку системи безоплатної правової допомоги.

Таким чином, доводиться констатувати, що комплексне дослідження еволюції інституту безоплатної правової допомоги, а також його місця в державному механізмі на різних етапах розвитку української державності сьогодні відсутнє. Так, у науковій юридичній літературі залишаються поза увагою питання зародження безоплатної правової допомоги на території України та її розвитку до Судової реформи 1864 р. Не є достатньо дослідженими проблеми здійснення безоплатної правової допомоги у радянський період, а також у перші десятиліття після здобуття Україною незалежності. Все це обумовлює необхідність звернення до вказаної проблематики.

Тому метою статті є визначення її характеристика основних періодів становлення та розвитку безоплатної правової допомоги на теренах нашої держави від часів існування Київської Русі до сьогодення. Її новизна полягає в знаннях щодо еволюції інституту безоплатної правової допомоги крізь призму історичного вітчизняного досвіду та обґрунтуванні її наступності на різних етапах українського державотворення. Завданнями статті є: встановлення передумов зародження інституту безоплатної правової допомоги у період Київської Русі; встановлення впливу на цей інститут Литовських статутів; визначення значення Судової реформи 1864 р. для інституту безоплатної правової допомоги; аналіз радянського досвіду безоплатної правової допомоги; розкриття здобутків та перспектив розвитку інституту безоплатної правової допомоги у незалежній Україні.

Зародження інституту безоплатної правової допомоги на території України

Споконвіку людина боролася за правду. Фантастичні образи стали захисниками первісної людини, були покровителями судноплавства, торгівлі та справедливості. Початкову примітку про правову допомогу можна знайти в Біблії: "У Біблії ми знаходимо главу, де сильна і законотворюча людина захищає права вдів, сиріт та бідних" [11].

У Київській Русі рукописне право та інститут захисту удосконалювалися в умовах общинного співіснування. Функції звинувачення, покарання та захисту реалізували общини [4]. Спори між громадами часто вирішувалися силою і зброєю, і з часом стало зрозуміло, що необхідний мирний спосіб рішення конфліктів. Виникла потреба в судових органах, якими були князь, бояри та віче. У Київській Русі процесуальне представництво було зафіксовано в письмових джерелах давньоруського права, включаючи "Руську правду", Псковську та Новгородську хартії, які ґрунтувалися на звичаєвому праві. Близькі родичі та друзі обвинувачених, в судах виконували роль захисників, коли вони були свідками його попереднього життя (послуху) або були свідками події (свідчення). Однак чимала кількість учасників процесу не сприяла об'єктивності та всебічності справи, тому згодом було дозволено притягнути до суду лише двох людей, яких прозивали "добрими людьми", які реалізували функції захисту до прийняття Литовських статутів безоплатно. Покупів, холопів та деяких інших категорій членів громади допускали з'являтися в суді, бути очевидцями подій, але вони не могли бути очевидцями гідного життя. Відповідно до статті 58 Псковської судової хартії (1397–1467 рр.) правом на захист могли користуватися лише жінки, діти, ченці та монахині, люди похилого віку та особи з фізичними вадами, які не могли особисто з'явитися до суду [12]. Новгородська корабельна хартія дозволяла кожному мати адвокатів [13]. Таким чином, на час звичаєвого права та появи перших кодифікованих правових актів правовий захист у судах носив характер соціальної допомоги та моральної підтримки, а не професійного захисту.

Безоплатна правова допомога у дореволюційний період: від Литовських до Судових статутів

Як загально відомо, українські землі тривалий час знаходилися під короною Галичини, а згодом Польщі, що мало негативні суспільно-

політичні наслідки, але позитивно позначилося на формуванні правової системи нашої держави. Під час польсько-литовської доби був створений інститут професійної адвокатури. Головними законодавчими актами були Литовські статuti у 3-х виданнях (1529, 1566, 1588 років), у містах діяло Магдебурзьке право. Надання безоплатної правової підтримки тим, хто не міг захиститися, стало обов'язковим, а спеціальним державним захисником було забезпечено вдів, сиріт та бідних. В Литовському статuti зазначено: "Тоді навряд чи такого прокурора потрібно давати даремно і говорити їм у праві говорити, а прокурор повинен бути слухняним у тому уряді; і якщо прокурор не хотів бути покiрним уряду, такому прокурору та іншим особам у цьому суді не можна дозволяти говорити". Такого адвоката позбавили права займатися в цій судовій окрузі [14]. Литовські статuti та Магдебурзьке право не мало місця тотального застосування на українських землях; з'явилася потреба в кодифікації особистого українського права. Така робота проводилася. Її результатом стало оприлюднення проекту кодексу "Права, за яким судять людей Малоросії". Правовий акт докладно застосовувався на практиці, хоча його не прийняв царський уряд [15]. Важливою нормою цього документу була заборона захисникові брати участь у справах, які "неможливі без шкоди совісті". Захисники обов'язково надавали безоплатну допомогу людям з низьким рівнем доходу, сиротам та вдовам. Повноваження щодо надання такої допомоги були надані спеціальному урядовому захиснику [4, с.92].

Окрему увагу слід приділити якості та доброчесності такої допомоги. Адвокати безжалісно каралися за свідоме порушення своїх обов'язків, яке призвело або могло спричинити шкоду клієнту. Але зазвичай особа, яка не мала коштів на оплату праці захисника, була неспроможною довести наявність навмисної шкоди, заподіяної адвокатом. Більшість повірених користувалося цим, надаючи безоплатну допомогу потерпілій стороні та отримуючи плату від іншої. Як помічав Є.В. Васьковський, "повірені беруться за кожну справу, не розмірковуючи про те, праві вони чи не праві, тим більше, що вони не відповідають перед законом за неправильне ведення справи... і тоді той, хто вправніший береться за справу, не дивлячись на всю видиму неправду, виграє справу" [2, с.313]. Природно за таких умов звернення за безоплатною юридичною допомогою не були багато численними. Більшість бідних людей зверталися

за допомогою до адвокатів, які не мали відповідної освіти та не знали законів, але пообіцяли виграти справу. Таким чином, категорія малозабезпечених людей залишалася позбавленою можливості одержати адекватну професійну юридичну допомогу. В окремих випадках дозволялося брати участь в якості захисників родичам, які обиралися за взаємною згодою сторонами та призначалися судом. Недоліки такого правового захисту було офіційно визнано на національному рівні.

Необхідність правової реформи стала вкрай потрібною. Із анулюванням кріпосного права у 1864 році судова система була реформована, внаслідок чого 20.11.1864 року було затверджено "Судові статuti", ціллю яких було "...відновлення в Росії суду швидкого, правильного, милосердного та рівного для усіх підданих, щоб підняти судові органи, надати їм належної незалежності та загалом постановити в людях повагу до закону, без якого суспільний добробут неможливий і який повинен бути постійним керівником дій усіх і кожного від найбільшого до найнижчого" [16]. Присяжні повірені влаштовували свою діяльність на основі самоврядування. На округах судових палат обиралися колеги присяжних. Відповідно до статті 367 "Судового статуту" на засіданнях рад розбирається питання призначення присяжних для надання вільного представництва особам, які скористалися правом "бідності" в судах цивільних справ. У кримінальних справах обов'язок призначення адвокатів для ведення справ на безоплатній основі покладалася на голову суду. Плата адвокатів за цими категоріями справ здійснювалася із загального фонду, а їх управління вважалося однією з найважливіших функцій присяжних. Участь присяжних на безоплатній основі не передбачалася в жодному судовому процесі, але лише в загальних судових установах, а не у світових... і лише при розгляді справ по суті, а не в приватних чи касаційних справах. Вони захищають підсудних... в окружному суді, в Судовій палаті, у кримінальній касаційній службі Сенату уряду (коли він виступає апеляційною інстанцією), у спеціальній присутності Сенату уряду та Судової палати для обговорення державних злочинів, у Верховному Суді, у військових округах і на морських судах [16].

Законодавець сформулював, що виняткову увагу слід приділяти старанності та дбайливості ведення розгляду справ. Обмеження цього формулювання пояснювалося тим, що сама адвокатура, в її попередній конфігурації, завдяки ви-

сокому професійному рівню та моральним нормам її представників, змогла ефективно реалізувати свою функцію здійснення "права на бідність" [11, с.159]. Адвокатам заборонялося захищати інтереси родичів у суді. Відповідно до ст.14 та ст.245 "Судового статуту", закон допускав вести справи асистентами присяжних, практика яких перебувала під повним контролем досвідчених адвокатів, тому на якості наданих послуг це не позначалося, але зменшило навантаження на присяжних і стало неоціненним досвідом для молоді. Самоврядування адвокатури в цілому мало позитивні результати. Демократичні принципи практично були реалізовані, адже члени колегій присяжних були сертифікованими, порядними людьми, громадськими діячами. Славнозвісний вислів Царя-визволителя та творця судових статутів "правда і милість царює в судах" стала реальністю, а народна приказка "не воюй із сильними, не судись із багатими" втратила актуальність [2, с.335]. Передовий настрій дореволюційних юристів порушив царський уряд, і в 1874 році Ради присяжних припинили свою діяльність. Їх функції були передані окружним судам [5, с.6]. Одночасно міністру юстиції було віддано право звільнити адвокатів, яких він уважав недостойними.

Інститут безоплатної правової допомоги у радянський період

Опісля революційних подій 1917 року відбулись зміни також і в організації адвокатури. Правозахисники стали державними службовцями і отримували заробітну плату за рахунок державних коштів. За таких обставин була втрачена професійна свобода та незалежність адвоката. Положенням про адвокатуру Української РСР 1922 року встановлено порядок винагороди захисникам, визначено категорії справ, в яких участь захисника була обов'язковою, а також перелічені особи, які на підставі ухвали суду могли бути звільнені від сплати за юридичні послуги.

Близькі родичі потерпілого та обвинуваченого, представники громадських організацій, державних установ теж мали право бути захисниками [17]. Система безоплатної допомоги у вигляді юридичних консультацій присяжними була широко розвинена у містах. Юридичні поради надавались мешканцям як міста, так і села. У 1922 році в містах України функціонувало біля 160 юридичних консультацій. У 1921 році існувало 192 бюро безоплатної правової допомоги. Подібні консультації проводились за рахунок громадських організацій та субсидій,

отриманих від адміністрації.

З переходом економіки до колективної форми власності форми роботи адвокатури були реорганізовані. Постановою ЦК СРСР від 29.10.1924 року було схвалено Основи судової влади СРСР та Союзних Республік, які передбачали створення колегій правонаступників для надання правової допомоги населенню. Приватна практика була скасована. Функцію організації надання безоплатної правової допомоги особам, яких суд визнав неплатоспроможними, виконувала президія – керівний орган правління. Самоокупна система оплати праці адвокатів виявилася невдалою практикою для нашої держави та зустріла опір колегій адвокатів, а якість юридичних послуг значно погіршилась, оскільки адвокатська діяльність є специфічною і не може бути спланованою. Нестабільність законодавства, втрата незалежності адвокатури, її централізація, госпрозрахункові форми оплати не сприяли розвитку безоплатної правової допомоги та послідовним демократичним принципам. Однак протягом 1936–1941 років якість юридичних послуг поліпшувалася. Заробіток розподілявся між членами юридичних консультацій відповідно до кількості та якості роботи, кошти ділилися керівником. Вимоги до адвокатів зросли, але політичні переслідування багатьох досвідчених юристів негативно вплинули на розвиток правозахисної діяльності на території України.

Під час Другої світової війни винятково важливим було своєчасне надання правової допомоги військовослужбовцям і членам їх сімей та інвалідам. Перелік випадків безоплатного надання такої допомоги цим особам було розширено. Листом НКЮ СРСР № Д-21 від 06.03.1943 року президія колегій зобов'язана була призначити найбільш кваліфікованих юристів для надання такої допомоги [18, с.2–16]. Юристи читали лекції, провадили бесіди на юридичні теми, допомагали вирішувати житлові та пенсійні питання, чергували у військових реєстраціях і прийомних службах та лікарнях, разом з громадськістю допомагали у працевлаштуванні сиріт, збирали кошти у оборонний фонд країни.

Після завершення Другої світової війни структурна організація регіональних адвокатур та юридичних консультацій суттєво не змінилася. Потреба у кваліфікованому юридичному персоналі стала помітною, оскільки із їхнього числа лише 43 % мали вищу освіту. Кримінально-процесуальний кодекс СРСР 1960 року визначив значно ширший перелік справ, у розсліду-

ванні та розгляді яких у суді передбачалася обов'язкова участь захисника [19].

Положення про винагороду адвокатів в УРСР 1965 року та Інструкція про порядок оплати правової допомоги, що надавалася адвокатами громадянам, підприємствам, установам, радгоспам, колгоспам тощо, передбачали надання безоплатної юридичної підтримки у випадках, визначених законом. Президія адвокатури або керівники юридичних консультацій отримали право повністю або частково звільнити громадянина від сплати коштів в інших випадках з урахуванням конкретних обставин. Його фінансування проходило за рахунок держави. За надання правової допомоги адвокати отримували ставку (гарантована мінімальна щомісячна зарплата), після чого роботу за сумісництвом розподіляли пропорційно участі юристів у її формуванні. Згодом нормативно-правові акти встановлювали максимальну зарплату адвокатів, що негативно впливало на роботу кваліфікованих захисників. Оскільки ліміт грошових коштів був вичерпаний за 2–3 місяці до кінця року, вони практично припиняли свою роботу, а отримання адвокатом будь-якої додаткової винагороди вважалось грубим порушенням, яке призвело б до вигнання його із адвокатури.

Колегії адвокатів надавали безоплатно юридичну допомогу у таких випадках:

- а) при наданні громадянам роз'яснень і довідок з юридичних питань;
 - б) при веденні справ за претензіями про стягнення аліментів;
 - в) при веденні трудових справ;
 - г) при веденні справ за позовами про компенсації збитків, заподіяних каліцтвом або другим пошкодженням здоров'я, зв'язаним з роботою;
 - д) при веденні справ про компенсації шкоди утриманням померлого;
 - є) при складанні заяв про призначення пенсій і допомоги;
 - ж) при складанні заяв, скарг та інших правових документів, які не потребують ознайомлення із матеріалами судової справи, військовим строковою служби, та інвалідам I та II груп;
 - з) при складанні заяв і скарг, при дачі порад на підприємствах, в установах, радгоспах, колгоспах та інших організаціях, в прийомних виконкомів Рад депутатів трудящих, військоматах і на агітпунктах;
 - і) при веденні справ за позовами колгоспників до колгоспів про стягнення оплати за трудові.
- При веденні справ, зазначених у підпунктах

"б", "в", "г", "д", "і", безоплатна допомога подавалася тільки позивачам по справі.

Президія адвокатури та керівник юридичних консультацій отримували право в деяких випадках, залежно від матеріального становища громадян, звільняти їх від сплати за інші види юридичної допомоги [4, с.95].

Окрім випадків, визначених законом, органи досудового слідства, суд та прокурор, враховуючи майновий стан громадянина, могли звільнити його від сплати за юридичні послуги, які фінансувалися з бюджету. Після звільнення від сплати президією адвокатури або керівником юридичних консультацій фінансування забезпечувалося адвокатською колегією. Таким чином, повний контроль держави над процедурою надання безоплатної правової допомоги, відсутність зацікавленості в її наданні правозахисниками за радянських часів унеможливлювали належне здійснення захисту прав та інтересів громадян.

Отже, у радянський період націоналізація адвокатури та втрата нею незалежності призвели до того, що розгляд справ у судах здійснювався в односторонньому порядку, а адвокати вимушені були працювати виключно в політичних інтересах держави. У цей період велика кількість адвокатів зазнавала політичних переслідувань, що призвело до дефіциту професійних захисників.

Розвиток інституту безоплатної правової допомоги у незалежній Україні

З незалежністю України безоплатна юридична допомога гарантується державою кожному громадянину. У статті 59 Конституції України закріплено право кожного на правову допомогу. У випадках, передбачених законодавством, ця допомога надається безоплатно [1]. Набирає великого розвитку "Клінічна освіта". Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 року було затверджено Типове положення про юридичну клініку вищої освіти, яке зобов'язує ректорів забезпечити створення юридичних клінік та їх функціонування відповідно до цього Положення. Однак вищі навчальні заклади зрозуміли та прийняли їх не відразу, оскільки бракувало належного фінансування, а законодавча база була недосконалою. Фінансова підтримка міжнародних організацій та ентузіазм соратників зберегли розвиток юридичних клінік в Україні, які довели свою швидку, якісну та безоплатну юридичну допомогу. У 2003–2004 роках була створена всеукраїнська організація –

Асоціація юридичних клінік в Україні з метою посилення співпраці, надання підтримки в їх діяльності та сприяння подальшому розвитку.

18.05.2010 року з ініціативи Асоціації правників України відбувся перший Всеукраїнський день безоплатної правової допомоги. 02.06.2011 року було прийнято Закон України "Про безоплатну правову допомогу", який був важливим кроком до розвитку цього інституту, а отже, до створення демократичної, соціальної, правової держави [20]. До 2013 року було створено нормативно-правову базу для нової системи, яка потім щороку удосконалювалася. Прикладом тому є основний профільний Закон України "Про безоплатну правову допомогу", який було змінено більш ніж 20 разів. Удосконалено та ускладнено структуру безоплатної правової допомоги. З 01.07.2015 року в Україні працювали місцеві центри безоплатної вторинної правової допомоги. Це був ще один крок до побудови системи безоплатної правової допомоги в нашій незалежній державі. Одночасно зі створенням місцевих центрів доступ до правової допомоги у цивільних та адміністративних справах здобули декілька соціально незахищених категорій: громадяни з низьким рівнем доходу, сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, біженці, учасники бойових дій та деякі інші. Кількість звернень про безоплатну правову допомогу значно збільшилась у всіх регіонах України, кількість випадків надання первинної та вторинної правничої допомоги як у цивільних, так і в адміністративних справах зросла майже вдвічі, збільшилась кількість випадків надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальних провадженнях, розгалужена система регіональних і місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правничої допомоги зробила доступ осіб до правничої допомоги одним із найбільш ефективніших у світі.

Разом із тим, широкі коло суб'єктів права на отримання безоплатної правничої допомоги призвело до несправедливого використання послуг адвокатів. У зв'язку з цим коло таких організацій має бути обмеженим та чітко визначеним, а перевірка матеріального стану осіб, що звертаються за безоплатною вторинною право-

вої допомогою має бути більш ретельною. Так, у автора цієї статті, у зв'язку із виконанням доручень центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги мали місце випадки, коли клієнтами були особи, які в дійсності мали "неофіційні", значно вищі доходи, ніж максимально передбачені Законом "Про безоплатну правову допомогу" для отримання такої допомоги.

Важливими є питання професійної підготовки та кваліфікації захисників у кримінальних справах. Особи без належної освіти не в змозі надати якісну правову допомогу. Це підтверджувалося в різні історичні періоди. Так, період польсько-литовської доби свідчить про численні випадки участі у справах непрофесіоналів, які запевняли клієнтів, що виграють їхню справу за мізерні кошти. Звернення до таких осіб мали місце через відсутність ефективного механізму захисту від недобросовісної правової допомоги призначеними юристами.

Висновки

Таким чином, інститут безоплатної правової допомоги пройшов складний і довгий шлях становлення та розвитку, але лише у незалежній Україні він став ефективним засобом захисту прав малозабезпечених верств суспільства, а отже, гарантом рівності громадян перед законом і судом. Історичний досвід свідчить, що основними гарантіями надання належного безоплатного правового захисту особи від кримінального та адміністративного переслідування та надання представницьких юридичних послуг є: незалежність адвокатури, активна діяльність органів адвокатського самоврядування, чітке та повне визначення суб'єктів надання та отримання безоплатної правничої допомоги та достатнє фінансування з боку держави і благодійних організацій.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

Вираз вдячності

Дослідження виконано ініціативно та не отримало жодного фінансування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>
2. Васьковський Е. В. Организация адвокатуры: в 2 ч. СПб.: Изд. Н.К. Мартынова, 1893. 621 с.
3. Історія адвокатури України / Т. В. Варфоломеева та ін.; за ред.: Т. В. Варфоломеевої, О. Д. Святоцького. Київ: Либідь, 1992. 120 с.
4. Шаталюк С. Д. Історичний аспект розвитку та встановлення системи безоплатної правової допомо-

- ги. *Митна справа*. 2010. № 2 (68). С. 90–96.
5. Бова Є. Ю. Організація безоплатної правової допомоги в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2018. 21 с.
 6. Regan Francis, Alan Paterson, Tamara Goriely, and Don Fleming, eds. *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies*. New York: Oxford University Press, 1999. 320 p.
 7. Hudson, Alastair. *Towards a Just Society: Law, Labour, and Legal Aid*. London and New York: Pinter, 1999. 286 p.
 8. McBride, Jeremy. Access to Justice under International Human Rights Treaties. *Parker School Journal of East European Law*. 1998. Vol. 5. №№ 1–2. P. 3–55.
 9. Biggelaar P. *Legal Aid in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press., 2011. 36 p.
 10. Elveris Idil. *Legal Aid in Turkey: Policy Issues and a Comparative Perspective*. Istanbul: Bilgi University Press, 2005. 90 p.
 11. Право особи на безоплатну правову допомогу: монографія / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
 12. Псковская Судная грамота (1397–1467) / Н. В. Кирпичников, И. И. Василев. Псков: Тип. Губ. прав., 1896. 86 с.
 13. Новгородська судна грамота: за станом на 1471 рік. *Памятники русского права*: Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / урядн.: А. А. Зимин. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1953. С. 212–218.
 14. Статут Великого княжества Литовского 1588 года / подг. О. В. Лицкевич. Минск, 2002–2003. <http://starbel.by/statut/statut1588.htm>
 15. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 548 с.
 16. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны: Ч. 1. 2-е издание, дополненное. Санкт-Петербург: в типографии 2 отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. <https://www.prlib.ru/item/372595>
 17. Положение об адвокатуре Украинской ССР от 02.10.1922. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1922. № 43. С. 630.
 18. Гончаренко С. В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. *Адвокат*. 2018. № 11 (134). С. 12–16.
 19. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. № 1001-05. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>
 20. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460–VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. *Zakon Ukrainy* (28.06.1996 No. 254к/96-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (in Ukr.).
2. Vaskovskiy, Ye. V. (1893). *Organizatsiya advokatury: v 2 ch.* [Organization of the Bar: at 2 p.]. SPb.: Izd. N.K. Martynova (in Russ.).
3. Varfolomeyeva, T. V. et al.; Varfolomeyeva, T. V. & Svyatotskiy, O. D. (Eds.). (1992). *Istoriya advokatury Ukrayiny* [History of the Bar of Ukraine]. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
4. Shatalyuk, S. D. (2010). *Istorychnyy aspekt rozvytku ta vstanovlennya systemy bezoplatnoyi pravovoyi dopomohy* [Historical aspect of the development and establishment of the system of free legal aid]. *Mytna sprava*, 2(68), 90–96 (in Ukr.).
5. Bova, YE. YU. (2018). *Orhanizatsiya bezoplatnoyi pravovoyi dopomohy v Ukrayini* [Organization of free legal aid in Ukraine]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.10). Kyiv (in Ukr.).
6. Regan Francis, Alan Paterson, Tamara Goriely, and Don Fleming, eds. *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies*. New York: Oxford University Press, 1999. 320 p.
7. Hudson, Alastair. *Towards a Just Society: Law, Labour, and Legal Aid*. London and New York: Pinter, 1999. 286 p.
8. McBride, Jeremy. (1998). Access to Justice under International Human Rights Treaties. *Parker School Journal of East European Law*, 5(1–2), 3–55.
9. Biggelaar P. *Legal Aid in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press., 2011. 36 p.
10. Elveris Idil. *Legal Aid in Turkey: Policy Issues and a Comparative Perspective*. Istanbul: Bilgi University Press, 2005. 90 p.
11. Danylevska, YU. O., Pavlyk, L. V., Petrovych, Z. Z., & Tsmots, U. O. (2018). *Pravo osoby na bezoplatnu pravovu dopomohu* [The right of a person to free legal aid]. Monohrafiya. Lviv: LvDUVS (in Ukr.).

12. Kirpichnikov, N. V., & Vasilev, I. I. (1896). *Pskovskaya Sudnaya gramota (1397–1467)* [Pskov Judicial Charter (1397–1467)]. Pskov: Tip. Gub. prav. (in Russ.).
13. Novgorodska sudna gramota: za stanom na 1471 рік [Novgorod ship charter: outside the camp on 1471]. In: Zimin, A. A. (1953). *Pamyatniki russkogo prava*, Vyp. 2: Pamyatniki prava feodalno-razdroblennoy Rusi XII–XV vv. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury (s. 212–218) (in Russ.).
14. Litskevich, O. V. (2002-2003). *Statut Velikogo knyazhestva Litovskogo 1588 goda* [Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588]. Minsk <http://starbel.by/statut/statut1588.htm> (in Russ.).
15. Shemshuchenko, YU. S. (Red.). (1997). *Prava, za yakymy sudytsya malorosyyskyy narod* [The rights by which the Little Russian people are judged]. Kyiv (in Ukr.).
16. *Sudebnyye ustavy 20 noyabrya 1864 goda s izlozheniyem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany: CH. 1* [Judicial statutes of November 20, 1864, outlining the arguments on which they are based: Part 1]. Sankt-Peterburg: v tipografii 2 otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii, 1867. <https://www.priib.ru/item/372595> (in Russ.).
17. Polozheniye ob advokature Ukrainoy SSR [Regulations on the Advocacy of the Ukrainian SSR]. (02.10.1922). In: *Sobraniye zakonov i rasporyazheniy Raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy*, (43), 630 (in Russ.).
18. Honcharenko, S. V. (2018). Problemy nadannya bezoplatnoy pravovoy dopomohy. Korotkyy ohlyad novitnikh tendentsiy [Problems of providing free legal aid. A brief overview of the latest trends]. *Advokat*, 11(134), 12–16 (in Ukr.).
19. *Kryminalno-protsesualnyy kodeks URSS* [Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR]. (28.12.1960 No. 1001-05). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (in Ukr.).
20. *Pro bezoplatnu pravovu dopomohu* [About free legal assistance]. Zakon Ukrayiny (02.06.2011 No. 3460–6). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (in Ukr.).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

Published in:
 Форум права: 70 pp. 56–64 (5).

Related identifiers:

10.5281/zenodo.5529535

http://forumprava.pp.ua/files/056-064-2021-5-FP-Shandula_8.pdf

http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_5_8.pdf

License (for files):

[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Received: 18.11.2021

Accepted: 16.12.2021

Published: 23.12.2021

Available online: 23.12.2021

Cite as:

Шандула, О. О. (2021). Виникнення та розвиток безоплатної правової допомоги в Україні. *Форум Права*, 70(5), 56–64.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.5529535>

Shandula, O. O. (2021). Vynykennya ta rozvytok bezoplatnoy pravovoyi dopomohy v Ukrayini [Emergence and Development of Free Legal Aid in Ukraine]. *Forum Prava*, 70(5), 56–64. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529535>